

**ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՄԱՀՄԱՆԱԶԱՏՄԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ 1922-1925 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Վրացական ԽՍՀ, ՀԽՍՀ, Բորչալու, Լոռի, Ախալքալաք, հողային-տարածքային հարցեր, սահմանագատում, Անդրկենտրոններ

1921 թ. վեջերին և 1922 թ. սկզբին հայ-վրացական հողային-տարածքային սահմանագատման շուրջ տարաձայնությունները տեղափոխվեցին այլ հարթություն՝ ներքուստ պահպանելով լարվածությունը, որը պայմանավորված էր մոսկովյան իշխանությունների 1922 թ. մարտին ընդունած որոշումով, որով անդրկովկասյան հանրապետություններին պարտադրվում էր ընդգրկվել մեկ միասնական տնտեսական-քաղաքական միությունում: Սկզբունքային տարաձայնությունները էապես խոչընդոտում էին միջպետական հստակ և վերջնական սահմանի հաստատումը: Վրացական ԽՍՀ-ի և ՀԽՍՀ-ի միջև ստորագրված համաձայնագրերը վերջնական չէին: Բարդություններ և արգելքներ առաջացան երկաթգծի և տարանցիկ առևտրաշրջանառության հարցում, որի կապակցությամբ վրաց պատմաքաղաքագետ Ռևազ Գաչեչիլաձեն իրավացիորեն փաստում է, որ Հայաստանը առևտրի, ապրանքափոխադրումների և Ռուսաստանի հետ տարանցիկ հաղորդակցության ուղիների ու արտաքին կապերի ապահովման տեսանկյունից կախվածություն ուներ Վրաստանից: Ըստ նրա՝ հենց դա էր պատճառը, որ տարածաշրջանում ստեղծվեց աշխարհաքաղաքական մրցակցություն, որն իշխող գործոն դարձավ և կրկնվեց 1991 թ. հետո¹:

Խորհրդային իշխանությունը աշխատում էր վերջնականապես լուծել Անդրկովկասի պետությունների միջև առկա սահմանային-տարածքային վեճերը: Այդ նպատակով 1922 թ. կեսին ձևավորվում է Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողով՝ Դաշնային խորհրդի նախագահ Դոնենկոյի գլխավորությամբ, որում ՀԽՍՀ-ից ներգրավվում է Մ. Ղարաբեկյանը: Հանձնաժողովն առաջադրանք է ստանում կարգավորել պետական սահմանները, վերացնել մաքսային կետերը,

¹ Տե՛ս **Gachechiladze R.**, Geopolitics and Foreign Powers in the Modern History of Georgia: Comparity 1918-21 and 1991-2010: Տե՛ս The Making of Modern Georgia, 1918-2012: The First Georgian Republic and Successors. (Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe Series. Edited by Stephen F. Jones, London and New York, 2014, p. 28 // <https://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch10.pdf>:

լուծել սահմանամերձ գյուղերի տարածքային վեճերը, ջրօգտագործման և անտառային տնտեսությունների, ձմեռանոցների և քոչի հետ կապված հարցերը: Այդ նպատակով 1923 թ. փետրվարի 5-ին Անդրկենտրոնական նախագահության որոշմամբ կազմվում է գավառների հողային սահմանավեճերը լուծող կենտրոնական հանձնաժողով, որի ղեկավար է նշանակվում ՀԽՍՀ Կենտրոնական նախագահ Ս. Համբարձումյանը, իսկ մայիսի 14-ին նրան փոխարինում է Ս. Կասյանը¹:

Այս տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Անդրկենտրոնական առընթեր գավառների վարչական սահմանագատման գծով հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ի նիստի որոշումը՝ Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի, Բորչալուի և Լոռվա գավառների վարչական բաժանարար սահմանագծման վերաբերյալ²: Ըստ դրա՝ սահմանը սկսվում էր Ուզունթալա սարից, այնուհետև թեքվում դեպի արևմուտք՝ ձգվելով դեպի Օրթադաղ անցումը, այնուհետև՝ դեպի արևելք՝ հյուսիսում թողնելով Մադաթափա լիճը և Տրոհցկոյե գյուղը, իսկ հարավում՝ Թատոյ Խարաբա, Կարմիր Խարաբա և Դարբեյ բնակավայրերը, որից հետո ձգվում դեպի Լեյլի Դաղ, իսկ այնուհետև՝ ուղիղ դեպի Իրգանչայ բնակավայրի մոտ գտնվող սարը, Կուլուրաշ-Լոքի տարանջատող գծով Օսինովայա սարի անցումը, Գայլի Դրունքը, Կրետտովայա, Լավար, Բուզաքյար, Քեչելկոն սարը: Այնուհետև սահմանը ձգվում էր հյուսիս-արևելք և դուրս գալիս դեպի Մադաթալ՝ Թոփա-դաղ, այնուհետև՝ «Աղբյուր» գրառությամբ վայրը, որը Խաչկալա վայրից հյուսիս էր՝ մինչև Պալուրի Բաշի: Միաժամանակ արձանագրվում էր, որ Իրգանչայ, Մաաթի, Մադաթալ բնակավայրերը հյուսիսում մնում էին Վրացական ԽՍՀ-ի կազմում, իսկ նշված գծից հյուսիս և 1921 թ. նոյեմբերի 6-ով որոշված սահմանագծի միջև ընկած բոլոր բաժնեհողերը և անտառները մնում են երկու կողմերի ընդհանուր օգտագործմանը³:

Այսպիսով, 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի պայմանավորվածությունը ճշգրտվածքներ տվեց, և խախտվեցին նույնիսկ այն հարցերը, որոնց շուրջ երկու հանրապետությունները կարծես թե համաձայնության էին հանգել: Այդպիսի վիճահարույց խնդիր էր Չաթախի անտառի պատկանելիության հարցը, և դա այն դեպքում, երբ 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի և 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ի համաձայնագրերով երկու հանրապետությունները որոշել էին Լոք-Լավար լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին գտնվող այդ անտառագոտին հանձնել ՀԽՍՀ տնօրինությանը՝ Ախթալայի անտառտնտեսության կազմում: Սակայն ստացվեց այնպես, որ 1923 թ. ապրիլի 30-ի որոշմամբ երկու հանրապետությունների միջև սահմանագիծը ձգվում էր Լոք-Լավար լեռնաշղթայով, և 21 հազար դեկտարին անտառագոտուց 6 հազարը գտնվում էր 1921 և 1923 թվականներին

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 115, 131 հալ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 40:

որոշված սահմանագծերի միջանկյալ հատվածում: Հենց այս հանգամանքն օգտագործելով՝ վրացական կողմն առաջարկեց անտառաշերտը համատեղ շահագործել: Բնականաբար ՀԽՍՀ իշխանությունները մերժեցին վրացական կողմի առաջարկը և շարունակեցին պնդել իրենց իրավունքները: Դա իր հերթին առաջացրեց վրացական կողմի անթաքույց դժգոհությունը¹:

Վիճահարույց խնդիրները դարձյալ չհանգուցալուծվեցին: Անդրկենտրոնականի Հողային հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ին հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ Վրաստանի և ՀԽՍՀ-ի միջև համաձայնություն ձեռք չբերվեց²: Հաշվի առնելով դեռևս առկա տարաձայնությունները՝ կողմերի առջև խնդիր դրվեց կարճ ժամկետում ներկայացնել հիմնավորված առաջարկներ: Հանձնարարվեց հիմք ընդունել 1921 թ. հուլիսի 5-ի ադրբեջանա-վրացական սահմանային պայմանագրի 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ կետերը, վերանայել 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի և 1922 թ. հունվարի 28-ի որոշումները, որոնք վերաբերում էին Չաթնինսկի, Պրիտոյան, Էլդարսկյան, Շիրակի և Մերձալպազանյան հովիտներին: Խնդիր դրվեց սահմանագիծը հաստատելիս ղեկավարվել փաստացի հողօգտագործման վիճակով և վարչական ղեկավարման նպատակահարմարությամբ ու տնտեսական անհրաժեշտությամբ³: Այսպիսով, եթե Անդրկենտրոնականի որոշմամբ որոշակի համաձայնություն ձեռք բերվեց Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի գավառների սահմանագծի հստակեցման խնդրում, ապա նույնը չհաջողվեց Լոռու և Բորչալուի հարցում: Այստեղ Խորհրդային Հայաստանը տարածքային կորուստներ ունեցավ, ինչն էլ պայմանավորեց հետագա լարվածությունը հայ-վրացական սահմանագատման գործընթացում:

1921 թ. նոյեմբերի 6-ի համաձայնության մեջ ամենևին հաշվի չէին առնվել ո՛չ աշխարհագրական, ո՛չ ժողովրդագրական և ո՛չ էլ տնտեսական շահերը, ուստի Վրաստանը պահանջեց վերանայել երկու երկրների միջպետական սահմանները⁴: Անդրկենտրոնականի հողային հանձնաժողովի որոշմանը իրենց անհամաձայնությունը հայտնեցին ՀԽՍՀ Հողժողկոմատի կոլեգիայի անդամ Մ. Աթաբեկյանը և Անդրկենտրոնականի նախագահ Ս. Համբարձումյանը: 1922 թ. նոյեմբերի 7-ի ժամանակավոր համաձայնության⁵ հարցում հատուկ կարծիք է արտահայտել Ս. Համբարձումյանը: Իսկ 1923 թ. ապրիլի 30-ի արձանագրության վերաբերյալ նա կատարել է վերապահում Լոռու և Բորչալուի գավառների միջև սահմանների հարցում: 1921 թ. նոյեմբերի 6-ի որոշումն անորոշ էր և այդ հանգամանքից օգտվելով՝ Խորհր-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 232, թ. 3, 6, 8:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 703, թ. 203:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 35, թ. 40:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 168, թ. 19:

⁵ Հարկ է ընդգծել, որ 1922 թ. նոյեմբերի 7-ի ժամանակավոր համաձայնությունը վերաբերում էր վիճելի տարածքի անտառների պահպանության հարցին:

դային Վրաստանի իշխանությունները շարունակում էին սադրանքները ՀԽՍՀ սահմանամերձ գոտու բնակավայրերի նկատմամբ՝ հավակնություններ ներկայացնելով արոտավայրերի, բարեբեր հողահանդակների և անտառներով հարուստ տարածքների հանդեպ:

Վրացական իշխանությունները, օգտվելով սահմանագատման մասին որոշումների անհստակությունից, ոչ միայն ձգձգում էին բանակցությունները, այլև միջադեպեր էին ստեղծում՝ փորձելով իրենց շահերը պարտադրել հայկական կողմին: Այդպիսի ակնառու փաստերից է հարկահանություն իրականացնելու փորձը սահմանամերձ գյուղերում: Դա կանխելու նպատակով ՀԽՍՀ ՆԳ ժողկոմ Ա. Նուրիջանյանը 1922 թ. սեպտեմբերի 6-ին իր դժգոհությունն է հայտնում Վրաստանի իշխանություններին, իսկ ՆԳ նախարարը Բորչալուի գավառային գործկոմից պահանջել էր դադարեցնել Լամբալու և Քերպիլի գյուղերից բռնի հարկահավաքությունը, իսկ արդեն բռնագանձվածը փոխանցել ՀԽՍՀ Լոռու գործկոմի տնօրինությանը¹:

Սահմանատարածքային տարաձայնությունները հայ-վրացական հարաբերություններում մշտապես տագնապ հարուցող թեմաներ էին, որոնք անհարկի լարվածության պատճառ էին դառնում: Այսպես, օրինակ՝ 1923 թ. մայիսին բռնկվեց հայկական Ջիլիսա կոչված գյուղի հետ կապված սահմանավեճը: Դեռևս 1923 թ. հունվարի 13-ին ՀԽՍՀ Լոռու խորհուրդների գործկոմը քննարկում է Վորոկան սակավահող գյուղի ավելի քան 100 գյուղացիների (16 տնտեսություններ) նախկինում կալվածատեր Չատուլովին պատկանող Ջիլիսա հողամասում վերաբնակվելու դիմումը: Հայաստանի ՆԳ ժողկոմին ուղղված Լոռու գործկոմի ՆԳ վարչության բաժնի վարիչի 1923 թ. մայիսի 4-ի գրությունից պարզվում է, որ սահմանակից Ալավերդու շրջանի Ջիլիսա բնակատեղը տեղափոխված վորոկանցիների և Վրաստանի կազմում գտնվող Օփրեթ գյուղի բնակիչների միջև բախում է տեղի ունեցել վերջիններս դեմ են արտահայտվել այդ տեղամասում վորոկանցիների բնակվելուն ու այդ հողահանդակը օգտագործելուն: Այս պաշտոնագրում խնդրվում էր Վրաստանի ՆԳ ժողկոմատի միջոցով կարգադրել Բորչալուի գավառային գործկոմին միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու օփրեթցիների զինված ելույթները Ջիլիսայում վերաբնակեցված Վորոկանի բնակչության դեմ²: Սակայն բազում բողոքները մնում են անպատասխան, քանզի վրացական կողմը բոլոր ջանքերը գործադրում էր, որպեսզի թիզ անգամ չզիջի Հայաստանին³:

Վրացական և Հայկական ԽՍՀ հողժողկոմատների միմյանց ներկայացվող պահանջներն անզիջում էին և Անդրկենտրոնականի մի նիստից մյուսն էին փոխադրվում՝ փորձելով գտնել փոխզիջումային տարբերակներ: Ինչպես

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 116, ց. 3, գ. 52, թ. 193:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26 հալ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23-24:

արձանագրվում է Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1928 թ. օգոստոսի նիստերից մեկում, Բորչալու-Լոռի-Փամբակի վիճելի տարածքը կազմում էր 21 հազար դեյատին՝ 12 բնակավայրեր: Այս սահմանների մասին սկզբնական համաձայնությունը կայացել էր դեռևս 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին, սակայն առանց հստակ սահմանագատման: Կողմերը գտնում էին, որ վիճարկելի անտառային շրջանը տնտեսական նկատառումներով շաղկապված է իրենց հանրապետությունների հետ: Գավառների վարչական սահմանագատման հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ի նիստի արձանագրությունը ներկայացվեց Անդրկենտգործկոմի նախագահության քննարկմանը, որից հետո հարցը դիտարկվեց հողային հանձնաժողովի 1923 թ. սեպտեմբերի 18-ի նիստում, որը կայացրեց հետևյալ որոշումը.

1. Հարցի լուծմանը ճիշտ մոտեցում ունենալու համար տեղում ստուգել այն հանգամանքները, որոնք դրված են գավառների վարչական սահմանագատման հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 30-ին որոշման մասին Հայկական ԽՍՀ ներկայացուցչի հատուկ կարծիքի հիմքում:

2. Անհրաժեշտ համարել հետազոտելու Լոռի և Բորչալու գավառների միջև ընկած սահմանամերձ անտառային գոտին և բացահայտել դրա տնտեսական նշանակությունը հանրապետությունների սահմանակից բնակավայրերի համար¹:

1923 թ. սեպտեմբերի 28-ին ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի և Վրաստանի Հեղկոմի միջև կայացած այսպես կոչված «*լիակատար*» համաձայնությամբ ՀԽՍՀ-ի և ՎԽՍՀ-ի միջև ի վերջո սահմանագատում է կատարվում: Երկու հանրապետությունների սահմանագիծը սկսվում էր Ուչ-Թափալար սարից, ոլորապտույտ գծով ձգվում արևմուտքից արևելք՝ հասնելով Օրթուլ-Դաղ լեռնանցք և Օքյուզ-Դաղ սարը, թեքվում դեպի հյուսիս-արևելք, այնուհետև՝ դեպի արևելք՝ հյուսիսում թողնելով Մաղաթափա լիճը և Տրոիցկոյե գյուղը, իսկ հարավում՝ Թատոյ-Խարաբա, Կարմիր Խարաբա և Դար-քեյ գյուղերը, այնուհետև՝ ուղիղ գծով Լեյլի-Դաղ սարի լեռնագագաթով Իրգանչայ գյուղը՝ ուղիղ դեպի Կուլութաշ բարձունքը, Սաաթի գյուղի բարձունքը, Քերպիլի բարձունքը, ուղիղ գծով դեպի Օփրեթի գյուղը, մինչև Խոժոռնի գյուղի եկեղեցու ավերակները, Վարդաձոր գյուղը, Մաղախլո կայարանը, որը Մաղախլոյից հյուսիս է, այնուհետև մինչև Թանադաղ սարը, հետո «Աղբյուր» մակագրությունը, որը Խաչ-Կալա ժայռի մակագրությունից հյուսիս է՝ Պոլուրի-Բաշի սարը: Ծանոթագրության մեջ արձանագրվում էր, որ Իրգանչայ, Սաաթի, Ջանդար, Աղբյուրի, Օփրեթ, Խոժոռնի, Վարդաձոր, Մաղախլո բնակավայրերը գտնվում են նշված սահմանագծից հյուսիս՝ Վրացական ԽՍՀ կազմում: Սույն

---

¹ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 19-19 հավ., 20, 27 հավ.:

փաստաթուղթը վավերացվել է ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ Բ. Մդիվանու կողմից¹:

1923 թ. դեկտեմբերի 6-ին Անդրկենտրոնականի նախագահության նիստում լսվում է Ղարաբեկյանի զեկույցը Ալավերդու, Ղազախի և Զանգեզուրի սահմանային վեճերի մասին: Հարց է դրվում կրկին դիմել Անդրկենտրոնականին՝ ստեղծելու հատուկ հանձնաժողով: Միաժամանակ որոշվում է Բաթումի փախստականներին տեղաբաշխել Ախալքալաքի գավառում՝ անհնարին համարելով նրանց Հայաստանում տեղավորելու մասին Անդրկենտրոնականի որոշումը, միաժամանակ վերապահում անելով, որ բացառիկ դեպքերում որոշ քանակի անձնաց կարելի է ընդունել՝ նկատի ունենալով ձմեռվա հանգամանքը²:

Սահմանավեճի հարցը դեռ երկար է շահարկվում, որը լուծելու նպատակով Անդրկենտրոնականը 1924 թ. հունվարի 30-ին որոշում է ընդունում 1923 թ. փետրվարի 5-ին ստեղծված հողային հանձնաժողովը վերակազմավորել որպես «Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի» (Ս. Կասյան՝ նախագահ, անդամներ՝ Ս. Յաղուբով, Ն. Գ. Խոմերիկի)³:

Բացի Բորչալուի և Լոռու գավառների միջև այդ պահին դեռևս չլուծված հարցից՝ այդ նույն շրջանում կար ևս մի կարևոր հողային-սահմանային խնդիր՝ կապված «Գեղիկ» խոտհարքի հետ: Այն վեճի առարկա դարձավ Հայկական ԽՍՀ Շահնագար գյուղի և Վրաստանի Միացյալ զինվորական կոպերատիվի վարչության միջև⁴, որը այն վարձակալել էր: Տարածքը ամբողջապես ՀԽՍՀ Շահնագարի տարածքում էր: Ստեղծված իրավիճակը հաշվի առնելով՝ հողհանձնաժողովը առաջարկում է երկու կողմերին գալ ընդհանուր համաձայնության և խոտհարքը թողնել կոպերատիվի տնօրինությանը՝ բնամթերքով փոխհատուցելու պայմանով⁵:

Անդրկենտրոնականի 1923 թ. հուլիսի 31-ին հրավիրված հողային հանձնաժողովի նիստին, որն ուներ խիստ ներկայանալի կազմ (նախագահ՝ Ս. Յիսակյան, անդամներ՝ Ս. Կասյան, Հայաստանի հողժողկոմ Ա. Երզնկյան, Ստուրուա, Գինսբուրգ, Յաղուբով, Վրաստանի հողժողկոմատի հողօգտագործման բաժնի վարիչ Ժվանիա, ՆԳ ժողկոմի տեղակալ Տալախաձե), կրկին անդրադառնում են «Գեղիկի» հարցին⁶: Ընդունված որոշմամբ խոտհարքի տե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, գ. 35, թ. 42, գ. 95, թ. 107:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 81, թ. 8:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, գ. 1, գ. 143, թ. 83: Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ.**, Հայ-վրացական տարածքային-սահմանային խնդիրների կարգավորման գործընթացը 1920-1930-ական թվականներին // «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 87:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, գ. 1, գ. 168, թ. 20:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, գ. 35, թ. 38:

ղամասը («Բոգաս-Կիասանսկի կալվածքը») պետք է բաժանվեր երկու մասի: Սակայն դա համարվեց կիսալուծում, և որոշվեց, այդ վճռին զուգահեռ, խնդրագրով դիմել Անդրկենտգործկոմին՝ կազմելու հատուկ հանձնաժողով՝ տեղում վեճը լուծելու համար: Վրաստանի Բորչալուի և Հայաստանի Լոռու գավառների միջև «Գելիկ» խոտհարքային տեղամասի շուրջ վեճը վերջնակա-նորեն հանգուցալուծելու նպատակով Անդրկենտգործկոմի նոր հողային հանձնաժողովը 1924 թ. գարնանը մեկնեց սահմանավեճի շրջան՝ խոտարքա-յին տեղամասը հետազոտելու: Հանձնաժողովի աշխատանքներին ներգրավ-վեցին շահագրգիռ կողմերի ներկայացուցիչները, որոնց առջև խնդիր դրվեց ներկայացնել տնտեսական ծանրակշիռ հիմնավորումներ¹:

Վեճի վերջնալուծման նպատակով 1924 թ. մարտի 6-ին գումարվում է Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնաժողովի նիստ: Որոշվում է հատուկ հանձնաժողով ուղարկել վիճահարույց վայրը՝ մեկական ներկայացուցիչ ամեն մի հանրապետությունից, որոնց տեղում միանալու էր կենտրոնի ներ-կայացուցիչը²: Ի վերջո, «Գելիկ» խոտհարքային տեղամասի մասին բոլոր նյութերը և տվյալները ստանալով, Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնա-ժողովը, 1924 թ. ապրիլի 5-ին լսելով շահագրգիռ կողմերին և ծանոթանալով վիճելի տեղամաս գործուղված մասնագետների եզրակացությանը, փաս-տում է, որ չնայած այդ հողամասը մեծ մասամբ Հայկական ԽՍՀ տարածքում է, և Շահնագար գյուղի համար դրա կարիքը մեծ է, այդուհանդերձ շահնա-գարցիները 473 դեյաստինից պակաս կստանային (ըստ նորմայի 1^{1/2} դեյա-ստին մեկ շնչին)³: *Այդ որոշման համաձայն՝ հողահանդակի («Գելիկի» ընդ-հանուր մակերեսը հավասար էր 858 դեյաստինի) կենտրոնական մասի 334 դեյաստինից 150 դեյաստին հատկացվում էր Վրաստանի միացյալ զինվո-րական կոպերատիվին, իսկ 184 դեյաստին՝ Շահնագար գյուղին*: Արձա-նագրվում է, որ «Գելիկ» խոտհարքի հետ կապված առարկումներ չեն եղել ո՛չ Շահնագար գյուղի, ո՛չ Վրաստանի միացյալ զինվորական կոպերատիվի կողմից, և այսպիսով կայացված համաձայնությունը համարվել է վերջնա-կանապես վավերացված⁴:

Սակայն հողային վեճերը ոչ միայն վերջնականապես չեն հանգուցալուծ-վում, այլև նախկիններին ավելանում են նորերը: 1925 թ. փետրվարի 28-ին սամանագատման հարցը կրկին հայտնվում է օրակարգում: Այն վերաբերում էր Բորչալուի, Լոռի-Փամբակի և Ղազախի շրջանների միջև սահմանագծի ճշգրտմանը: Որոշվում է հարցը հանել օրակարգից և Ս. Կասյանին հանձնա-րարել այն համաձայնեցնել հատուկ հանձնաժողովի հետ⁵: Հողային-սահմա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 168, թ. 20:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 37 հակ.:

³ 1 դեյաստինը հավասար է 1,09 հեկտարի:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 309, թ. 22:

նային հարցերը քննարկման նյութ են դառնում մասնավորապես Անդրկենտրոնական հողահանձնաժողովի և Հայաստանի Կենտրոնական 1925 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսների պաշտոնագրերում¹: Սահմանազատման հարցերը քննարկվում են նաև Անդրերկրյան 1925 թ. օգոստոսի 13-ի նիստում, որում ելույթ է ունենում ՀԽՍՀ հողժողով Ար. Երզնկյանը, որն իր զեկույցում անդրադառնում է ՀԽՍՀ Լոռու և ՎԽՍՀ Բորչալու գավառների միջև գոյություն ունեցող տարածքային-հողային սահմանավեճին ու դրա շուրջ կուտակված և դեռևս անլուծելի հարցերին: Ա. Երզնկյանի զեկույցման և դրա շուրջ մասնակիցների հայտնած տեսակետների հիման վրա ընդունվում է որոշում, որը Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմին հանձնարարում է ընթացք տալ նիստում բարձրացված հարցերին²:

Անդրկենտրոնական նախագահության 1925 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստը, լսելով Շահվերդյանի զեկույցը, կրկին անդրադառնում է Վրաստան-Հայաստան սահմանավեճին և որոշում հանձնաժողով ստեղծել՝ հաստատելու համար Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների վարչական սահմաններ: Որոշվում է Բորչալուի (ՎՍԽՀ) և Լոռի-Փամբակի (ՀԽՍՀ) գավառների միջև վարչական սահմանի հարցը հանձնել Անդրկենտրոնական հողային հանձնաժողովի նախնական քննարկմանը՝ երկու կողմերի ներկայացուցիչների պարտադիր մասնակցությամբ³: ՀԽՍՀ հողագործության ժողովմատը 1925 թ. հոկտեմբերի 8-ի պաշտոնագրում ՀԽՍՀ Կենտրոնականին իրազեկում էր Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի գավառների վարչական սահմանները որոշելու համար Անդրկենտրոնական հողային հանձնաժողովում ՀԽՍՀ ներկայացուցչի նշանակման մասին⁴: Շուտով հայտնի է դառնում նոր նշանակման մասին, և 1925 թ. հոկտեմբերի 9-ին Լոռի-Փամբակ-Բորչալուի հողային սահմանավեճի գծով Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակված ՀԽՍՀ հողժողովմատի հողբաժնի վարիչ Ավդալբեկյանն անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը⁵:

Իսկ արդեն 1925 թ. հոկտեմբերի 16-ին Անդրկենտրոնական գործերի վարչություն է ներկայացվում Գ. Հախումովի տեղեկագիր-գրությունը, որում հայտնվում էր, որ ՀԽՍՀ Հողժողովում բազմիցս դիմել է Անդրկենտրոնականին կից հատուկ հանձնաժողովի նախագահ Սեմկովին՝ արագացնելու Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի, ինչպես նաև Դիլիջանի ու Ղազախի շրջանների միջև անտառային սահմանագծի մասին որոշման ընդունումը⁶:

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 8, գ. 68, թ. 62, 71-75:

² Տե՛ս **Խաչատրյան Կ., Մուքիսյան Հ., Բաղայան Գ.**, Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԽՍՀ տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2015, էջ 66-67:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 309, թ. 172-173, 179, 189:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 312, թ. 170:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 169:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 68, թ. 70:

Հողային հարցերն են շոշափվել Անդրկենտրոնականի և ՀԽՍՀ Կենտրոնականի միմյանց ուղարկված 1925 նոյեմբերի 9-ի, 18-ի, 23-ի պաշտոնագրերում, որոնցից երկուսն է, որ շարունակվել է քաջքուկը Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի սահմանների հարցի շուրջ¹: Մասնավորապես ի պատասխան նոյեմբերի 9-ի գրության, Անդրկենտրոնականի հողահանձնաժողովի քարտուղար Ի. Օնանովը 1925 թ. նոյեմբերի 18-ին ՀԽՍՀ Կենտրոնականին հայտնում էր, որ Բորչալուի և Լոռի-Փամբակի միջև սահմանների մասին հարցը հերթի է դրված Անդրկենտրոնականի հողահանձնաժողովում: Խնդրվում էր շտապ ուղարկել վերոնշյալ գավառների միջև վիճելի անտառների պահպանության մասին 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ի հատուկ խորհրդակցության մատյանը և ՀԽՍՀ Ախթալայի անտառտնտեսությանը այդ անտառների հանձնման մասին նույն տարվա հոկտեմբերի 12-ի արձանագրության պատճենը² Անդրկենտրոնականին առաքելու համար: Վերջապես, ի պատասխան նոյեմբերի 18-ի հարցման, 1925 թ. դեկտեմբերի 5-ին Գ. Հախումովի ստորագրությամբ Անդրկենտրոնականի հողային հանձնաժողովին է ներկայացվում հերթական պաշտոնագիրը հողային սահմանագծման մասին, տեղեկացնելով, որ նաև ուղարկվել է 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև կնքված համաձայնությամբ հաստատված պետական սահմանին հարող անտառների պահպանության մասին մատյանը, ինչպես նաև 1922 թ. սեպտեմբերի 1-ի որոշումը և այդ անտառների՝ Ախթալայի անտառտնտեսությանը հանձնման մասին ՀԽՍՀ 1922 թ. հոկտեմբերի 12-ի որոշման արձանագրությունը³: Այսպիսով, չնայած գործադրված ջանքերին և արտաքուստ արդյունավետ ու ամեն անգամ «վերջնական» համարվող վճիռներին, հայ-վրացական տարածքային սահմանագատման վիճահարույց հարցերը Անդրկենտրոնականի և այլ պետական-գերատեսչական մարմինների օրակարգից դուրս չմղվեցին, դրանք մնացին առկա և այս կամ այն ձևերով հետագայում քննարկվեցին 1926-1936 թթ.:

1920-ական թվականների կեսերին հայ-վրացական սահմանագատման շուրջ տարածայնությունները և վեճերը անզիջում բնույթ ունեին, և դրանց շուրջ գործընթացները հաճախ կիսատ էին մնում և տեղափոխվում նիստից նիստ, խորհրդակցությունից խորհրդակցություն: Խորհրդային Հայաստանի սահմանային-տարածքային կորուստները, անցանկալի զիջումները Վրաստանին պայմանավորված էին ոչ միայն վրացական իշխանությունների կողմ և անզիջում դիրքորոշմամբ, այլև որոշ դեպքերում հայկական կողմի ոչ բավարար հետևողականությամբ, որի վրա էապես ազդող գործոնների թվում էր առաջին հերթին անդրկովկասյան կենտրոնական իշխանությունների և մասնավորապես մոսկովյան կենտրոնի շահամետ կրավորականությունը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 68-69:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 67:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 63:

Վերջինս իր ռազմավարական շահերով էր առաջնորդվում: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր դիտարկում ունի Ռ. Գաչեչիլաձեն, ըստ որի՝ ԽՍՀՄ հանրապետությունները ձևականորեն էին համարվում «ինքնիշխան պետություններ», որոնք ունեին Արտաքին գործերի փոքրիկ նախարարություններ, սակայն չէին կարող իրականացնել որևիցե ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն և արագորեն անհետացան օտարերկրյա պետությունների աշխարհաքաղաքական հաշվարկներից¹: Այստեղից կարելի է հետևության հանգել, որ սահմանատարածքային հարցի շուրջ անդրկովկասյան հանրապետությունների բախումները մեծ մասամբ պայմանավորված էին Անդրկովկասում և նրա շուրջ ՌԽՖՍՀ իշխանությունների կողմից իրականացվող ռազմավարության խորքային նպատակադրումներով: Հենց դա է պայմանավորել Անդրկովկասում վարչաքաղաքական վերաձևումների թե՛ ընթացքը և թե՛ արդյունքները, որոնք այնքան էլ կախված չէին Հայաստանից ու Վրաստանից, թեկուզև վերջինս գտնվում էր ավելի նախընտրելի վիճակում և օգտվում էր կենտրոնի կառավարիչների որոշակի հովանավորությունից:

Ваник Вирабян – Армяно-грузинские отношения и вопрос о земельно-территориальном разделении в 1922-1925 гг.

В 1922 г. вопросы о земельно-территориальном разделении были перенесены в другую плоскость, оставаясь при этом напряженными. Как отмечается в протоколе одного из заседаний председательства Закавказского центрисполкома в августе 1928 г., спорная территория Борчалу-Лори-Памбак составляла 21 000 десятин, на границах которых находилось 12 поселений. Согласно председательству Закавказского центрисполкома, соглашение от 6 ноября 1921 г. установило только общую направленность границ, именно поэтому реализация этого соглашения оказалась невозможной без изменений. В 1922 г. после формирования Закавказской федерации споры между Грузией и Арменией о границах не получили окончательного решения. Принципиальные расхождения существенным образом помешали утверждению четких и окончательных межгосударственных границ. Подписанные соглашения носили неоконченный характер, что на тот период исключило достижение окончательной двусторонней договоренности о границах между Грузинской ССР и Армянской ССР. В свою очередь это привело к возникновению напряженности между поселениями в двух приграничных зонах, вызвав новые сложности и преграды в вопросе осуществления транзитной торговли и работы закавказской железной дороги.

---

¹ Տե՛ս **Gachechiladze R.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

Vanik Virabyan – Armenian-Georgian Problem of Territorial Division in 1922-1925

In 1922 the issue of Armenian-Georgian territorial division was moved to another dimension maintaining some internal tension. As it was stated in 1928 August session of the Chairmanship of the Intergovernmental Executive Committee, the disputed area of Borchalu-Lori-Pambak was 21,000 dessiatin, within which 12 settlements were located. According to the Chairmanship of the Intergovernmental Executive Committee, the Agreement of 6 November, 1921 had set only the general direction of the borders, so making some changes was inevitable. In 1922, after the formation of the Transcaucasian Federation, territorial conflicts between Georgia and Armenia did not come to an end. The principal discrepancies essentially hindered the establishment of clear and final inter-state borders. The signed agreements were incomplete, which excluded the acquisition of a final bilateral agreement on borders between the Georgian SSR and the Armenian SSR. This, in its turn, led to the tension between the settlements in the border zone of the two countries, creating new complications and barriers on the Transcaucasian railroad and for the transit trade.

Ներկայացվել է 05.09.2018

Գրախոսվել է 20.01.2019

Ընդունվել է տպագրության 21.02.2019